

Bertell Ollman'ın diyalektik mantık anlayışının eleştirisi

Alper Öztaş

Giriş

Bertell Ollman bir süredir Türkiye'de, özellikle Marksist camiada, diyalektik alanında yaygın olarak okunan bir otorite olarak görülmeye başlandı. Özellikle “Marx'ın yönteminde adımlar” alt başlığını taşıyan *Diyalektiğin Dansı* kitabı oldukça geniş bir ilgi gördü. Oysa Ollman'ın diyalektiği kavrayışında çok ciddi sorunlarla karşılaşmaktayız.

Günümüzde bilimsel bir yöntem olarak, metafizik bir pozitivizm apaçık bir doğruluk olarak kabul edilmektedir. Bilincin alanı ile nesnel alan, ayrılıkları içinde görülüp, sonra da ilişkilerinden bahsetmek doğru bulunmaktadır. Üstelik bu doğrunun, metafizik bir tutarlılık içermesi istenmekte ve diyalektiğin çelişkiyi içeren gerçeklik tarifi, en azından şüpheyle karşılanmaktadır. Salt bilince ait görülen kavram ve kategorilerin soyutluğu ise çoğu kişi için apaçıktır. Bu bakış açısı için bilincin öznelliği ile maddenin nesnelliği arasındaki ayrım başlangıç noktası olmakta, bu noktadan sonra da bu iki ayrı zemin birleştirilmeye, ilişkilendirilmeye çalışılmaktadır.

Oysaki İlyenkov, “mantığın konusu *öznel etkinliğin nesnel yasalarıdır*”¹ diyerek diyalektik bir bakışı önerir. Aslında diyalektiğin bir yöntem tercihi olmadığını, eğer

1 E. V. İlyenkov, *Diyalektik Mantık*, çev. Alper Birdal, İstanbul: Yazılama Yayınları, 2009, s. 207.

bilimsel bir yol izlenecekse bir zorunluluk olduğunu bu çelişki içeren mantık tanımı da göstermektedir. Nesnel olduğunu düşündüğünüz bir şey, aynı zamanda nasıl öznel olabilir? Öznel olduğunu bildiğimiz şey nasıl nesnel bir varoluş taşıyabilir? Bu Ollman kadar günümüz pozitivist düşüncesi için de aşılamaz bir çelişkidir. İlyenkov için “diyalektik mantık, sadece yaratıcı biçimde doğayı dönüştüren **öznel etkinliğin** evrensel bir şeması değil, aynı zamanda bu etkinliğin içerisinde gerçekleştirildiği herhangi bir doğal veya toplumsal-tarihsel **maddenin** ve onun daima bağlı bulunduğu **nesnel zorunlulukların** değişiminin evrensel bir şemasıdır”.² Aynı görmeye ve tarif etmeye alışkın olduğumuz, öznelliğin şemaları ile nesnelliğin şemalarının bir organik bütün olarak anlaşılabilmesi oldukça önemlidir.

Bu noktada okuyucuyu uyarmalıyız. Ollman diyalektik mantığı, sadece aklın içinde kalan bir yöntem olarak sunduğu için, eleştirimizin temeli de bu noktaya odaklanmıştır. Diyalektik mantığın kavram ve kategorilerinin somut, nesnel kaynaklarını sunmak ve bu şekilde onların **sadece** akla ait soyut genellemeler olmadıklarını göstermek yazının omurgası olmuştur. Buradan kavram ve kategorilerin, aynı zamanda soyut ve öznel olmadıklarını söylediğimiz sonucuna gidilmemelidir.

Bertell Ollman’ın diyalektik mantık anlayışı

Ekonomi politiğin kavramları, örneğin sermaye, sınıf, değer vb., soyut nosyonlar olarak değil, diyalektiğin **genel** ya da **evrensel** kategorileri olarak tartışılmalıdır. Ekonomi politiğin kavramlarına, iki ayrı çerçevede açıklama getirildiği için, bu tartışma önem arz eder. Yaklaşımlardan birincisi, ekonomi politiğin kavram ve kategorilerine cisimsel, teknik bir açıklama getirir. Bu cisimsel yaklaşım, genelin belirlenimlerini nesnelde bulur. Bu yaklaşım sonucu kavramlar, tarihsel süreçlerden ve toplumsal dönüşümlerden bağımsız olarak hareket edebilen nosyonlar haline gelirler. İkinci yaklaşım ise, ekonomi politiğin kavram ve kategorilerine biçimsel olarak bakar ve genelin, evrenselin belirlenimlerini nesnelin ötesinde, ilişkilerde tarif eder. Bu tarif sonucu kavramlar ve kategoriler, toplumsal ilişkilerin içinde, onlarla birlikte şekillenen bir hale gelirler. Açıktır ki ikinci yaklaşım, tarihsel materyalizm anlayışına daha uygun olduğu izlenimi vermektedir. Bu izlenimin tam bir uyuma dönüşmesi ise, toplumsal ilişkilerin, nasıl özel bir tür nesnellik olarak oluştuklarını ve nesnelde yansıma bulduklarını, diyalektiğin genel kategorisi içinde tartışmak ile mümkün olacaktır.

Yazının ilk kısmı, kavramlara metafizik ve diyalektik yaklaşımların temel farkı üzerinedir. Metafiziğin kavramlara saf düşünceye ait, çelişkisiz, soyut genellemeler olarak yaklaşımı ile diyalektiğin kavramlara çelişkiyi içeren, soyut olduğu denli somut, aklın dışında da özel bir tür nesnellik olarak yaklaşımının yarattığı farklara

² a.g.y., s. 11 (vurgu bizim).

değnilmiştir.

Yazının devamında, kavramların belirlenimlerinin, tarihsel ve toplumsal ilişkiler üzerinden, biçimsel olarak yapılan tarifi tartışılmaktadır. Mekanik materyalist, cisimsel, teknik kavram tarifi karşısında, aynı yöntemle yapılan, biçimsel, ilişkisel bir kavram tarifinin doğru olmak bir yana materyalizm dışı bir öznelciliğe savrulmasına değnilmektedir. Kavramların, genelin, tarihsel toplumsal ilişkilerin ürünü oluşu, diyalektiğin “bilinç biçimleri” ile, yani kategorileri ile açılmaya çalışılmaktadır. Tüm yazı, Ollman'ın diyalektik mantık anlayışının eleştirisi üzerine, bu eleştirinin kapsam ve sınırlarıyla oluşturulmuştur.

Kavramların farkı

Marx'ın kavramları günümüzün pozitivist kavram anlayışından farklıdır. Aslında bu durum sadece Marx'ın kavramları için geçerli değildir, diyalektik bir yöntem seçmiş tüm düşünürlerin (nesnel idealistler gibi) ulaştıkları kavram, günümüz pozitivist kavram anlayışından farklıdır. Bu, biçimsel bir fark olmayıp, düşünce ya da bilincin maddeyle ilişkisinin nasıl kavrandığı ile ilgili olarak oluşan temel bir ayrımdır. Hegel “düşünce söz konusu olduğu zaman sonlu, salt anlayan düşünceyi, sonsuz, ussal düşünceden ayırt etmek gerekir”³ diyerek bu farktan bahseder. Madde ile bilincin ilişkisini açıklama şeklinden kaynaklanan bu fark, salt anlayan bilincin ulaştığı sonlu anlık kavramı ile diyalektik süreçlerle çalışan bir bilincin ulaştığı evrensel ussal kavram ayrımını gördüğümüz yerdire. Ollman, “diyalektikle macerası”nın Marx'ın kavramlarının farklılığını görmesi ile başladığını söyler.

Ollman, Marx'ın kavramlarının farkı için şöyle söyler:

Sorun bu kavramlarla Marx'ın neyi anlatmaya çalıştığını çözmek değildi... Asıl sorun, aldığım eğitimin etkisiyle daha önce başka metinleri okurken yaptığım gibi bu kavramların açık net olarak neye tekabül ettiğini yakalamaya yeltenip de her seferinde bunda başarısız olduğumda başlıyordu ve bu kavramların tanımını bizzat kendim yapmaya kalktığım da onların bağlamına göre farklı anlamlara gelebilecek şekilde kullanıldığını görmenin şaşkınlığını yaşıyordum... Marx'ın kavramlarının esnek yapısından ilk bahseden veya bu esnekliğin yarattığı sorunlardan rahatsız olan ilk kişi elbette ben değildim. İtalyan sosyolog Vilfred Pareto bu sorunu benden epey önce “Marx'ın sözcükleri yarasalar gibi. Bir bakıyorsun fareye bir bakıyorsun kuşa benziyor”, şeklindeki klasik ifadesiyle dillendirmişti.⁴

Ollman, Marx'ın kavramlarının bu çelişkili yapısını anlamının yollarını arar. Öncelikle çelişkiyi aşmak için “bazı kavramlarına tek bir anlam atfetmeye çalıştım ama bu durum kavramların başka bağlamlarda kazandığı pek çok diğer anlamı dışarıda

3 Hegel, *Mantık Bilimi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2004, s. 94.

4 Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, çev. Cenk Saraçoğlu, İstanbul: Yordam Kitap, 2006, s. 21.

bıraktı, onları açıklamayı imkânsızlaştırdı”⁵ diyerek, sorunun biçimsel bir sorun olmadığını ayırdına varır.

Biçimsel olmayan bu sorunun çerçevesini kabaca şöyle çizebiliriz. Nesnel dünyasının karşısında duran ve karşısındaki bu nesnelere salt edilgen olarak anlayarak bir bilinçten bahsettiğimizde anlık düzeyindeyizdir. Bu şekilde bilinç, dışındaki nesnelere, belli özdeşlikleri üzerinden sınıflamak yoluyla, soyut genellemeler yaparak kavramlara ulaştığını düşünür. Hegel’in cümleleri ile: “bilgiyi ilgilendiren ilk şey önünde bulunan nesnelere belirli ayrımları içinde yakalamak, ve böylece doğanın irdelenişinde örneğin özdekleri, kuvvetleri, türleri vb. ayırt etmek ve bu yalıtılmışlıklarında kendileri için saptamaktır. Düşünce burada anlık olarak davranır ve ilkesi özdeşlidir.”⁶ Özne ile nesneyi birbirine karşıt şekilde konumlandıran bu düalist bilinç, anlık düzeyinde ayrımsadığı nesneyi, tüm dolaysızlığı ile duyumsadığını düşünür. Bir sonraki adımı, bu nesnelere **görünüş** olarak saptayıp, bu görünüş kabuğu içindeki özü, özdeşlik çerçevesinin içinde kalarak belirlediğini düşünerek, şeyleri dolaylılıkları içinde bildiğini sanmaktır. Oysa anlık düzleminde kalmaya devam ederek, şeylerin özsel bilgisine, çelişkisiz bir kavram olarak ulaşmaya çalışmak, düalizmin yarattığı yanılgıyı tekrarlamaktan öte bir şey ifade etmez. Hegel, bu adımda da çözüm oluşmayacağını söyler: “duyarlılığın sınırlı ve sonlu her şeyi var olan bir şey olarak alan düşüncesizliği, anlığın yine sonlu sınırlı her şeyi kendi-ile-özdeş, kendi içinde kendi ile çelişmeyen bir şey olarak alan dikkafalılığına geçer.”⁷ Anlık kavramsallaştırması düzleminde kalarak, ne kavramın çelişki içermesi önlenemez ne de oluşan çelişki açıklanıp anlaşılabilir. Gene Hegel’den bir alıntı yaparsak: “anlığın bir en son olmadığı, tersine sonlu bir doğada olduğu ve doruğuna dek getirildiğinde karşıtına döndüğü hiç kuşkusuz doğrudur.”⁸ Çelişki içeren kavram, biçimsel değişimler ile değil, ussal düzeye yükselmekle açıklama bulabilecektir.

Örnekleme için Ollman’ın da kullandığı ekonomi politik bir kavram ya da kategori olarak “sermaye”yi kullanalım. Sermaye, anlık düzeyinde, bir **şey** olarak, **şeylerin** genellenmiş bir soyutlaması olarak görülebilir. Sermayeyi **şeylerin** soyut genellemesi olarak kabul edip incelemeye başladığımızda, bu sefer sermaye kavramı bir **şey** olmak bir yana, tam tersine, **şeylerden** kurtulmuş, nesnel bir toplumsal **ilişki** olarak görülmeye başlar. Metafizikçi için bu, kabul edilemez bir çelişkidir. Metafizikçi, anlık düzeyi çerçevesinde, sermaye şeydir ya da sermaye ilişkidir şeklinde tek bir cevap ister. Hegel’in, dogmatizmin, anlık içinde kalan düşünce şeklini eleştirirken söyledikleri bu konuda açıklayıcı olabilir:

5 a.g.y., s. 21.

6 Hegel, *Mantık Bilimi*, s. 152.

7 a.g.y., s. 200.

8 a.g.y., s. 153.

Ama dar anlamında, inakçılık, karşıt olanların dışlanmasıyla tek-yanlı anlık belirlenimlerinde direktmekten oluşur. Bu genel olarak katı bir “ya-ya da” tutumunda görünür; buna göre örneğin Evren ya sonlu ya da sonsuz, ama ikisinden yalnızca biridir. Gerçek olan, kurgulanan ise sözcüğün tam anlamıyla bu katılığın karşıtıdır; kendinde böyle tek-yanlı hiçbir belirlenimi taşımaz ve bunlarla tüketilemez, tersine bütünlük olarak o belirlenimleri kendi içinde birleşmiş olarak kapsar.⁹

Hegel ve diyalektik düşünürler için, gerçek olan, ussal bir kavram olarak bilinçte yer bulacaktır. Ussal bir kavram, sermayenin hem bir *şey* hem de bir *ilişki* olduğu, somut gerçekliğe yaslanır. Ussal kavrama ulaşmak için başlangıç Hegel'in tarifleriyle “öncelikle gerekli olan şey, soyut anlık belirlenimleri üzerinde direktmemek ve bunları sanki bir karşıtlığın iki belirleniminden her biri kendi başına kalıcılık taşıyabilmiş ve yalıtılmışlığı içinde tözsel ya da gerçek bir şey olarak görülebilmemiş anlamında birer en son olarak almamaktır”.¹⁰ Şeyin, ayrı ayrı belirlenimlerinin, çelişkileri içinde kapsanması, şeylerin hareketi içinde kavranması, düşüncenin ussal aşamasını oluşturur. Hegel'in dediği gibi, “bu ussal sonuç, düşünsel ve giderek soyut olmasına karşın aynı zamanda somuttur, çünkü yalın, biçimsel birlik değil, tersine ayrı belirlenimlerin birliğidir”.¹¹

Günümüz pozitivist kavram anlayışında, kavramın çelişkili içeriği kabul edilemez. Ancak bu düşünce tarzı yeni değildir. Marx, vulger iktisatçıların *sermaye* ile uğraşırken düştüğü bu komik durumu şöyle anlatır: “bu yanılısana, biraz önce ellerinde tuttuklarını sandıkları nesnenin, kendilerine birdenbire toplumsal ilişki olarak görüldüğünü ve toplumsal ilişki diye sınıflandırdıkları şeyin de, kendileriyle alay edercesine, nesne biçiminde karşılıklarına çıkıverdiğini itiraf etmeleriyle sabittir.”¹² Anlık kavramının daha akla yatkın gelmesi ve ussal kavramın açık bulunmaması da eski bir alışkanlığımızdır. Engels şöyle söyler:

Metafizikçi için şeyler ve onların düşüncedeki yansılarını kavramlar, biri ötekenden sonra ve öteki olmaksızın dikkate alınacak değişmez, eğilip bükülmez, her zaman tıpkı kalan, yalıtık inceleme konularıdır. Metafizikçi orta terimler olmaksızın, yalnızca antitezler aracılığıyla düşünür: evet evet, hayır hayır der; bunun ötesine geçen şey metelik etmez. Ona göre, bir şey ya vardır ya da yoktur; bir şey aynı zamanda hem kendisi, hem de bir başkası olamaz. Olumlu ile olumsuz birbirlerini mutlak olarak dıştalarlar; neden ve sonuç da aynı derecede sert bir biçimde birbirlerine karşı gelirler. Eğer bu düşünce biçimi, bize ilk bakışta son

9 a.g.y., s. 97.

10 a.g.y., s. 100.

11 a.g.y., s. 157.

12 Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınevi, 2011, s. 53.

derece usayatkın görünüyorsa bunun nedeni, bu düşünce biçiminin sağduyu denilen şeyin düşünce biçimi olmasıdır.¹³

Bu noktada Ollman'ın alıntısı üzerinden, Pareto için küçük bir saptama yapabiliriz. Pareto, Engels'in, "son yüzyılın özgül dar kafalılığı" olarak gördüğü, metafizik düşünce biçimi içerisinde kalır. Pareto, kavramlardan metafizik tutarlılık istemektedir. Pareto *sağduyusuna* yaslanarak, kuş olarak baktığında fare, fare olarak yaklaştığında kuş olan kavram karşısında çelişkisiz metafizik bir tutarlılık dilemenin doğru olduğu inancındadır. Pareto, anlak kavramından ussal kavrama ulaşamamaktadır. Bu yüzden Marx'ın kavramlarının Pareto'ya ve onun gibi bakan akıllara anlaşılmaz ve çelişkili görünmesi doğaldır.

Ollman, Marx'ın kavramlarını açıklamak için, Pareto'ya karşı şöyle söyler: "eğer gerçekliğin yapı taşları şeyler değil ilişkilirse, bir kavramın anlamı bu ilişkilerin ne kadarını aktarmak üzerine tasarlandığına göre değişir."¹⁴ Ollman'ın kavramların anlam ve içerikleri üzerine söylediklerinden, onların salt bilince ait ve içeriğiyle, sınırlarıyla, salt bilinç tarafından belirlenen yapılar olarak tanımlandığını görürüz. Oysa kavramlar, bir yandan sadece bilincin içinde oluşmuş soyut imgeler gibi gözükürken diğer yandan bilincin dışında bir nesnellik olarak karşımıza çıkarlar. Sermaye, sınıf, değer gibi ekonomi politiğin kavram ve kategorileri, bilinç içi soyutlamalar oldukları kadar, bilincin dışında nesnellikler olarak da tanımlanırlar. Elbette bu nesnellikler elle tutulamayan özel bir tür nesnelliktir. Bilincin dışındaki maddeler, bilinç olmasa da varlıklarını sürdürürken, bu ekonomi politik kategoriler bilincin olmadığı yerde var olamazlar. Ama buradan yola çıkarak, bu özel tür nesnelliklerin, kavram ve kategorilerin, bilincin soyutlamaları ve belirlenimleri olarak görülmemesi gerekir. Tersine, bilinçli algımızın ya da bilincimizin kavram ve kategorileri olarak önümüze çıkan, şeyleşmiş, bu özel türdeki nesnellikleri, somutlukları ile de görebilmemiz gerekir. Marx, sermaye, sınıf ve değer gibi kavramların nesnel varoluşlarına çokça değinir. Sermayenin Ricardo tarafından bile bir nesnellik olarak görüldüğünden bahsettiği alıntısına ileride değineceğiz.

Ollman için kategoriler ve kavramlar, bilincin içinde tasarlanan, dolayısıyla salt bilince ait yapılar olarak çelişki de içermezler. Marx'ın çelişki içeren kategorileri için, Ollman'ın çözümü, bu kategorilerin *bildirimler* olarak tespit edilmesidir. "Karmaşık kategoriler ya da sergileme sürecinde karmaşık kategorilere dönüşecek olan basit kategoriler için tanımlar bulamayan Marx, sadece bildirimler (ya da tek yönlü betimlemeler) ve imgeler sağlayabilirdi."¹⁵ Ollman'a göre, kategorileri tanımlayamayıp bunların yerine bildirimleri koymak, Marx'ı, çelişkili ifadeler kullandığı yönlü

13 Engels, *Anti-Dühring*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınevi, 2003, s. 65.

14 Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, s. 22.

15 a.g.y., s. 185.

eleştirilerden koruyacaktır. Çünkü Marx'ın ussal kavramlarının içerdiği ve Pareto'nun itiraz ettiği çelişkiler, Ollman için de olmaması gereken şeylerdir.

Ollman, çözüm olarak, kavramın ya da kategorinin yerine önerdiği bildirimleri açıklarken şöyle söyler: “bildirimler olarak adlandırdığım şeyleri tam anlamıyla bir tanımış gibi ele almak ciddi bir hata olacaktır, çünkü ortaya konulan yeni bildirimler çoğunlukla mevcut olan gerçeklikle çelişkili gözükecektir.” Örnek olarak da sermayeyi verir: “sermaye, ...mülkiyet türü mü... üretim araçları mı... emekçinin ürünleri midir?”¹⁶ Ollman'ın yanıtı sermayenin anlamının “bütün bu bildirimleri kendinde taşıdığı” şeklindedir. Ama Ollman, sermaye kavramı, hem üretim aracı hem de mülkiyet ilişkisidir demekten kaçınmaktadır. Gerçek bir çelişik birlik tanımlamak yerine, ayrı ayrı bildirimleri kendisinde eklektik olarak birleştiren ve bu sayede çelişkisi dışlaştırılmış bir birlikten bahseder. Sermaye kavramının ya da sermaye kategorisinin tanımının hem *şey* hem de *ilişki* olduğu o çelişik birlik olarak ifadesi Ollman'a da, metafizikçiler gibi, çözülmesi gereken bir sorun olarak gözükmektedir. Ollman, ekonomi politik bir kategori olan sermayeyi, bir bildirim şeklinde ifade ederek çözüm üretmeye çalışır. Üstelik bizi de bu konu da uyarır: “Bu tür durumlarda kesin bir tanım için uğraşmak kendi yenilgimizi hazırlamamız anlamına gelir.”¹⁷ Çünkü Ollman metafiziğin istediği çelişkisiz kavram ve kategorileri sağlamak gerektiğini düşünür. Ollman'da, sermayenin *hem şey hem* de ilişki olmasını değil, *bazen şey bazen* ilişki olarak gözüken bir belirlenim olduğunu görürüz. Ollman için metafizik çelişkisizliğe karşı diyalektik bakışın kapsamı bu çerçeveyi aşmaz. İçsel ilişkiler felsefesinin yaklaşımını açıklarken yaptığı açıklamalar da bu çerçeve içindedir; “bir şeyin varlığının koşullarını o şeyin ne olduğunun parçası olarak ele alır. Örneğin sermaye sadece fiziksel üretim araçlarını değil potansiyel olarak o araçların... toplumsal ilişki örüntülerini de içerir.”¹⁸ Buradaki içirme, şeyi ve ilişkiyi kapsayan eklektik bir içirme olarak sunulmaktadır. Çelişkinin varlığını tanımayı en önemli diyalektik süreçlerden biri kabul etmesine rağmen, bu çelişkili birliği, iki ayrı bakış açısına ya da iki ayrı zamana ait belirlenimler olarak bölerek aslında yok ettiğine ileride tekrar döneceğiz.

“İçsel ilişkili” demek, yaratılan özne-nesne ayırımını çözmeye yeter mi?

Ollman içsel ilişkiler felsefesinin açılımını şöyle yapar: “Bu felsefe, bir şeyin içrisine girdiği ilişkileri o şeyin ne olduğunun asli parçaları olarak ele alıyor ve buradan yola çıkarak da bu ilişkilerinin herhangi birinin uğradığı değişimin aynı zamanda o şeyin parçası olduğu sistemin bütününe niteliksel değişimi anlamına geleceğini

16 a.g.y., s. 185.

17 a.g.y., s. 186.

18 a.g.y., s. 163.

öngörüyordu.”¹⁹

Gerçekliğin kavramsal içeriği, *şeyin* nesnel varlığında maddileşmiş, kristalleşmiş bir *ilişkiyi* de görür. Ussal kavramlarımız, şeylerin algısında ve kavramında, şeyin içinde olduğu toplumsal yapının maddileşmiş izlerini de görür. Açıklanması gereken sorun da buradan kaynaklanır. İnsanın toplumsal varoluşu, ilişkileri, nasıl olur da şeyde, şeyi algılamamızı sağlayan ve şeyi anlamamızı sağlayan maddi kategoriler olarak nesnelleşebilmektedir? Ollman, şeyin kavramının, şeyin içinde bulunduğu ilişkilerin de bir ürünü olduğunu söylerken ve bunu içsel bir ilişki olarak aktarırken doğru bir yolu takip etmektedir. Ancak bu konuyu açıklama çabasında, kategorilerin *nesnel* yönünü yani kategorilerin toplumsal insan etkinliğinin bilinç bileşeninin *biçimleri* olduğunu görmediğinden yanlış yönlere savrulur.

Ollman kategorilerden çok az bahseder. Bahsettiğinde de onları insanın bilincinin tanımlamaları olarak görür. Ollman için, bilinç, içinde bulunduğu döneme göre değişiklikler gösterdiği için, kategoriler dönemseldir. Ollman, kategorileri, bir “toplumun kendini anlama biçimleri”²⁰ olarak tanımlar. Oysa, toplum, içinde bulunduğu tarihsel dönemde, kendini üretir ve yeniden üretirken sergilediği nesnel etkinliğinin evrensel biçimleri olarak kategoriler, tarihin ve toplumun ürünleridir. Bu tarihsel ve toplumsal insanın nesnel etkinliği değiştiğçe kategoriler de değişir. Marx, kategorileri bir toplumun *varoluşunu üretme* biçimleri içinde görürken, Ollman bir toplumun *varoluşunu anlama* biçimlerinde görür. Bu büyük fark Ollman’ın, bilinç değişimi alanında kalmak koşulu ile kategorilerin toplumun ürünü olduğu ve toplumsal bilinç değişimi çerçevesinde dönüştüklerini söylemesini engellemez. Ollman’ın bu sözlerinde, değişimin kaynağını bilincin içinde, bilincin değişimi olarak gördüğünü unutmamak gerekir. Kategorileri, düşünürün kendi seçimine bağlı akıl araçları olarak anlar. Bu yaklaşım “geleneksel kategorileri”²¹ seçip gerçekliğe bakanlara, yeni kategoriler “adlandırarak” bakmalarını önerdiğinde rahatça görülebilir. Gerçekliğe yeni bir soyutlama ile yaklaşmak ve bu soyutlamanın ürünlerini kavramlaştırarak, yani onlara “dilsel bir form kazandırarak” gerçekliği anlamak, iletmek, hatırlamak mümkündür Ollman için. Ollman, Marx’ın da böyle bir yol izlediğini düşünür: “Marx’ın başardığı şey, bazen, artıdeğer gibi kimi yeni kavramları kazandırmak suretiyle daha bütünlüklü bir anlayış gücünü ortaya koyması olarak görülür.”²² Ollman için kategoriler, toplumsal insan etkinliğinin bilinç bileşeninin biçimleri olarak, nesnellikleri ile karşımızda durmazlar, onlar bizim tercih ve anlayışımızın sonucunda yaptığımız, nesnelere yönelik bir adlandırmadırlar. Pozitivizmin tarifine çok benzer bir biçimde, bilincin nesne karşısında oluşturduğu dilsel düşünsel kurgulardır.

19 a.g.y., s. 22.

20 a.g.y., s. 168.

21 a.g.y., s. 168.

22 a.g.y., s. 168.

Marx'ın yaklaşımının da bu şekilde olduğunu düşünür Ollman: “Marx'ın bir devrimci olarak kendi yargıları ve çabaları aynı zamanda kapitalizmi nasıl anladığının bir parçasıdır ve bu anlayış onun kullandığı kategorilere de yansımaktadır.”²³ Kavram ve kategoriler, bilinç içi, gerçeği anlamak için tasarlanmış ve adlandırılmış araçlar olarak görülünce, **şeyin** kavramının toplumsal ilişkiyi içermesi olgusunu açıklamak biçimsel bir hal almıştır Ollman'da.

Biçimsel kuralların uygulanması

Ollman, gerçekliğe ulaşmanın, felsefenin biçimsel kurallarını uygulamak yoluyla mümkün olduğunu öne sürer. Ollman için bir felsefe ya da özel olarak diyalektik felsefe salt bir düşünme biçimi ve şekilsel bir araçtan öte değildir. Ollman içsel ilişkiler felsefesi için “nihayetinde sadece bir felsefedir. Bu felsefe, dünyada olup biteni araştırmamızı, bulgularımızı düzenlememizi ve yorumlamamızı sağlayan belirli bir yöntemin varlığını mümkün kılar”²⁴ der. Diyalektik tanımı da pek farklı değildir: “diyalektik daha ziyade hayatımızda ortaya çıkabilecek olası bütün önemli değişim ve etkileşimleri gözümüzün önüne seren bir düşünme biçimidir. İncelemeye çalıştığımız gerçekliğe ait öğeleri nasıl düzene sokacağımızı, bu gerçekliğe ilişkin elde edilen çıkarımları... diğer insanlara nasıl aktaracağımızı gösteren bir kılavuzdur.”²⁵ Ollman'ın anladığı diyalektik ve felsefe, Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'ni yazan anlayışından oldukça farklıdır. Ollman, Engels gibi, düşünce kadar, nesnel dünyanın da diyalektik yasalarla işlemeden değil, nesnel dünyayı anlayan insanın düşüncesinin belli kuralları olarak diyalektik yasalardan bahsetmektedir. Ollman, **şeylerin**, gerçekliklerinin bir parçası olarak, içinde var oldukları **ilişkileri** de içermesi sürecinin açıklamasını, şeylere biçimsel diyalektik kurullarla yaklaşmamızda görür:

Diyalektik, “şeye” dair ortak-duyusal nosyonu (şeyin bir tarihe ve diğer şeylerle bağıntıya sahip olduğu nosyonunu) “süreç” nosyonları (şeyin kendi tarihini ve gelecekteki olası görünümünü içeren bir şey olarak alan nosyonları) ve ilişki nosyonları (şeyin diğer şeylerle bağlarını o şeyin ne olduğunun bir parçası olarak ele alan nosyonlar) ile ikame ederek bizim gerçeklik hakkındaki düşüncemizi yeniden yapılandırır.²⁶

Şeyin kavranışında, akıl yürütmenin biçimsel kuralları olarak, diyalektiğin nosyonlarını önerir. Şeyin ne olduğunun parçası olarak ilişkileri, düşüncede diyalektik kuralların biçimsel uygulanmasının sonucunda oluşan, gerçekliğin doğru kavranışı olduğuna inanır.

23 a.g.y., s. 170.

24 a.g.y., s. 23.

25 a.g.y., s. 30.

26 a.g.y., s. 31.

Ollman, şeyin belirlenimlerindeki maddileşmiş toplumsal ilişkilerin kaynağının tarifi için bir başka yol olarak soyutlamaya değinir; “diyalektik daha çok dünya üzerine düşünürken sınırların nasıl çizileceği ve birimlerin nasıl oluşturulacağı (ki diyalektikte buna ‘soyutlama’ denir) meselesini gündeme alır.”²⁷ Şeyin ne olduğu üzerine *ilişkinin* etkisi, bu sefer şeyi bölen soyutlamanın uygulanışında görülür. Ollman, diyalektiğin nosyonları olarak gördüğü kurallar demetinin nereden geldiğini tartışmaz. Aynı şekilde, diyalektiğin soyutlama için kullandığı kategorileri nereden edindiğini de tartışmaz. Bunları, insan aklının salt anlayan bakışının tartışılmayan, açıklanmayan kuralları olarak ya da bilincin iradi tasarımları olarak ele alır. Şeylerin gerçekliğinde, toplumsal ilişkilerin belirleyiciliğini sağladığını düşündüğü bu kuralların kökenine dönük sorgulamalarında ise, kişisel anlayış, kültür vb. gibi öznel ve iradi belirlenimlerin içinde kalır.

Diyalektiğin kategorilerini, salt akla ait kuralların uygulanışı olarak gören Ollman, bu kurallar demetinden hangilerinin seçileceğini de tercihlere bağlar. Örneğin bu seçme özgürlüğü için şöyle söyler: “Marx’ın diyalektik yöntemi üzerine herhangi bir çalışmanın ciddiyetinin yegâne ölçütü diyalektiğin dağarcığındaki kategorilerin hangilerinin olmazsa olmaz görüldüğüdür.”²⁸ Devamında da Lukacs’tan Mao’ya birçok ismin bu hazır kategori dağarcığından seçip kullandıklarını düşündüğü kategori tercihlerinden bahseder. Ama bu kategorilerin bu dağarcığa nasıl geldiğini hiç sormaz. Ollman, bu kategorileri ontolojiden ya da metafizikten sorgusuzca devralmakta sakınca görmez. Ollman için bu kategoriler kullanıma hazır halleri ile vardılar. Var olmayıp insan bilincinin oluşturduğu kategoriler ise, öznel, iradi süreçlerin ürünleri olarak tasarlanmakta, oluşturulmaktadır.

Ekonomi politığe ait nesnel bir kavramın, içinde var olduğu toplumsal ilişkileri, gerçekliğinin parçası olarak, kendisinin maddi bir kategorisi olarak taşıması bir vakta olarak önümüzde durmaktadır. Ollman da bunu, sermaye kavramı üzerinden şöyle örnekler:

Sermayeyi tarihsel bir olay olarak görmek ve insan yaşamındaki bazı özgül koşulların sonucunda ortaya çıkmış ve bu koşullar ortadan kalktığında kendisinin de mevcudiyetinin sona ereceği bir şey olarak anlamaktır. İktisatçılar, tüm bu bağlantıları sermayenin ne olduğuna dışsal şeyler gibi almak yani sermayeyi salt maddi üretim araçlarından veya bunları alırken harcanan paradan ibaret görmek suretiyle onu tarih-dışı bir değişken olarak değerlendirme yanlına düşerler.²⁹

Bu saptama, eğer eklektik bir birlik tarif etmiyorsa, bir gerçeklik olarak sermaye-

27 a.g.y., s. 32.

28 a.g.y., s. 51.

29 a.g.y., s. 63.

nin, nesnellğinde, toplumsal süreçlerin maddi izleri olduğunu söylemek demektir. Öyle ki bir gerçeklik olarak sermayeyi algılamamızda, bu toplumsal süreçler, maddi kategoriler olarak karşımızda duruyor olmalıdır. Bunu göremeyen “iktisatçılar”ın düştüğü yanlıgı sermayeyi “her zaman var olmuş ve var olmaya devam edecek bir şey haline”³⁰ getirecektir.

Bu doğru saptamaları yaptıktan sonra, sermayenin tarihselliğini açıklamak gerekir. Ollman da, şeyin gerçekliğindeki bu tarihsel-toplumsal yanın sebebini soyutlama ile açıklamaya girişir. Ollman'a göre, bütünüün içinden soyutlayarak ayırdığımız sermayeyi bu şekilde anlamamızı sağlayan, bizim soyutlama şeklimizdir. Sermayenin içerdiği toplumsal süreçler ya da maddi öğeler, bizim değişik içeriklerle yaptığımız soyutlama şekilleri ile görünür olmaktadır. Gerçekliği bir bütün olarak karşısında bulan bilinç, onu algılayabileceği ve anlamlandırabileceği parçalara bölecektir. Ollman için, hem bu sürecin kendisi hem de sürecin aracı olan, parçalara bölen ayrımların tarihi, algılayan ve anlayan bilincin öznel yanlarına yaslanacaktır. Gene Ollman, algılayan ve anlayan bilincin kime ait olduğu ve hangi felsefi geleneğe dâhil olduğu gibi öznel ayrımların, algıyı ve anlamayı belirleyeceğini söyler. Algılama ve anlamadaki öznel farklılıklar, Ollman'a nesnel gerçeğe ulaşmada engeller olarak değil, özneliğin doğal sonuçları olarak görünür. Soyutlamanın sınırlarını çizirken kullanmak durumunda kaldığı belirlenimleri ve bu belirlenimlerin kaynaklarını da özneliğin alanına terk etmekte sakınca görmez. Bunların nesnel kategoriler olduklarını ve bu nesnel kategorilerin açıklamalarını Ollman'da hiç görmeyiz.

Bu noktada kavram ve kategorilerin salt akla ait belirlenimler olup olmadıkları tartışmasında Marx'ın nasıl bir tutum aldığına değinelim. Örnek olarak kullandığımız sermaye kavramı, akla ait, ekonomi politik bir kategori olarak soyut bir şekilde olduğu denli, gerçek dünyamızın gerçek somut bir nesneliği olarak da mevcuttur. Üstelik bu sadece Marksistlere özgü bir anlayış değil, Ricardo'nun bile farkında olduğu bir nesnelliktir. Marx bu konuda şöyle söyler:

Gerçek tikel sermayelerden ayrı olarak genel olarak sermayenin kendisi gerçek bir varoluştur. Bu, sıradan iktisat tarafından anlaşılmasa bile bilinmektedir ve örneğin denge öğretisinin, vs. çok önemli bir momentini oluşturmaktadır. Sermaye bu genel biçimde her ne kadar bireysel sermayedarlara aitse de sermaye olarak basit biçimde bankalarda biriken veya kapitalistler arasında bölüştürülen ve Ricardo'nun dediği gibi kendisini üretimin ihtiyaçlarına göre hayran kalınacak bir biçimde bölüştüren sermayeyi oluşturur... Bu nedenle genel, bir yandan sadece zihinsel bir ayrımın işaretiyken, diğer yandan da özel ve tekil biçimin yanı sıra var olan belirli bir gerçek biçimdir.³¹

30 a.g.y., s. 63.

31 Marx'tan aktaran: İlyenkov, *Diyalektik Mantık*, s. 251.

Sermayeyi soyutlayarak inceleme sürecinde yaptığımız şey, Ollman'ın yaptığı gibi, yekpare gerçekliğin içinden, iradi kararlar ile bir parçayı kesip buna *sermaye* demek ve incelemek değildir. Sermayeyi soyutlamak, zaten nesnel olarak ve aynı zamanda ekonomi politik bir kategori olarak var olan sermayeyi, ilişkide olduğu süreçlerden ayırmak demektir. Kâr, rant, faiz vb. şeyler ile bağları koparılmış bir şekilde incelenen sermaye, soyut haldeki sermayedir. Ancak bu, sermayenin salt soyut olduğu, tikel sermayeler dışında, genel bir sermaye kategorisinin nesnel, tikel bir varoluşunun olmadığı anlamına gelmez. Bu soyutluk, sermayenin, var olan özel bir nesnellik olarak görüldükten sonra, ilişkilerinden arındırılmış bir şekilde incelenmesi ölçüsünde, soyut hale gelmesidir. Sonuçta soyut bir belirleme olarak incelediğimiz sermaye, değer, sınıf vb. aynı zamanda uzamı olmayan ama var olan, özel bir tür somut nesnelliklerdir, salt aklımızın soyut genellemeleri değildirler. Sermayeyi veya sınıfı, aklımızın çizdiği sınırlarla ayırdığımız ve incelediğimiz yanılığısı, tüm ekonomi politik süreçleri mantık oyunları haline getirir. Bu noktada, Proudhon'un ekonomi politik kategorilerini salt düşüncedeki mantık kategorileri olarak görmesi sonucunda ulaştığı noktanın Marx tarafından eleştirisini hatırlamak yeterlidir.

Marx'tan algı ve kavrama dair

Marx, ilk adımda algılarımızı, fizyolojik organların pasif veri toplama süreçleri olarak tanımlanmaktan kurtarır. Diğer tüm bilinçsiz canlılar ile temelde aynı fizyolojik duyu organları olan beş duyumuzun farkını söyleyerek başlar açıklamalarına: “herkes bilir ki insanal göz, insanal-olmayan kaba gözden başka türlü görür, insanal kulak, kaba kulaktan başka türlü işitir, vb.”³² Bu insanal duruma gelişi de şöyle açıklar Marx: “göz, insanal göz durumuna gelmiştir, tıpkı nesnesinin de insandan gelen ve insana yönelmiş toplumsal, insanal bir nesne durumuna gelmiş bulunması gibi. Demek ki duyular, kendi praksislerinde doğrudan doğruya kuramcı durumuna gelmişlerdir.”³³ Bilinçli canlı ile diğer canlıların duyularını farklılaştıran süreç, bilinçli canlıların yaşamlarını üretmelerindeki farktan kaynaklanmaktadır. Canlı, biyolojik yapısında taşıdığı güdü ve kodların işlevi ile yaşamsal etkinliğini sürdürür. Canlı, biyolojik tabanın, doğrudan varoluşsal etkinlikleri içeren yapısının üstüne çıkıp, varoluşunu, biyolojik kodların dışında ve toplumsal olarak üretmeye başladığında, bilinçli canlı nitelemesinden bahsedebiliriz. Bilinçli canlı yaşamsal etkinliğini, biyolojik zemininin üzerinde, toplumsal olarak üretmeye başladığında, algısının konusu ve oluşumu da başka bir boyut alır. Bilinçli canlı olarak insanın algısının konusu artık, insan tarafından, kendi nesnel etkinliği sonucu üretilen nesnel ve nesnel pratik etkinliğin dönüştürdüğü çevre olmuştur. Bu dar anlamda sadece değiştirdiği nesnelere algılayan bir bilinçli canlı anlamında düşünülmemelidir. Algının alanının, bilinçli canlının

32 Marx, *1844 Elyazmaları*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1993, s. 177.

33 a.g.y., s. 177.

varoluşunu toplumsal olarak ürettiği, değiştirdiği ve kendisinin de içinde değiştiği, doğanın tümü haline geldiği unutulmamalıdır.

İnsan toplumsal üretimi ile nesnel dünyayı konu alır. “İnsan cinsil varlık olduğunun kanıtlarını, demek ki tam da nesnel dünyayı işleyip geliştirme olgusunda gerçekten vermeye başlar. Bu üretim onun etkin cinsil yaşamıdır. Bu üretim aracıyla doğa, onun yapıtı ve onun gerçekliği olarak görünür.”³⁴ İnsanın, ürettiği ve bu esnada kendisini de içinde ürettiği doğa, bir bütün olarak algısının ve bilincinin nesnesi ve zemini- dir; “insanal duyu, duyuların insanlığı ancak kendi nesnelere varoluşu sayesinde, insanlaştırılmış doğa sayesinde oluşurlar. Beş duyunun oluşması, tüm geçmiş tarihin işidir.”³⁵ Algılarımızı, beş duyumuzu, salt fizyolojik organların sunduğu verilerden ayıran, duyumsadıklarımızın, nesnelere, toplumsal üretimin maddi kategorileri olarak kristalleşmiş, nesnel kategoriler olmasıdır. Bilinçli algının duyumsadığı nesnedeki tüm **bilinç biçimleri**, kategoriler olarak, bilinçli canlının yaşamını üretim etkinliğinde saklıdır. Kavram ve kategoriler, toplumsal insanın yaşamını ürettiği nesnel etkinliğinin hem sonucu hem de bu nesnel etkinliğin etkin nedenidirler.

Kavramların ve kategorilerin bir mantık şeklini alabilmesi ise insan etkinliğinin, yaşamı üretişinin, çok uzun süren tekrarları sonucundadır. Yaşamı öğrenen ya da düşünen değil, onu tekrar ve tekrar toplumsal olarak **üreten** süreçlerin sonucunda. Lenin’in Hegel’den alıntılacağı gibi, bu kavram ve kategorilerin oluşumunun izlenmesi, insanın toplumsal üretiminin en eski dönemlerinden bugüne takip edilmesi gibidir: “Mantık şekillerinin birer belit değerini alabilmesi için, insan pratik etkinliğinin, bu çeşitli mantık şekillerini, insan bilincine milyarlarca ve milyarlarca kere tekrarlatmış olması gerekiyordu şüphesiz.”³⁶

Aslında Hegel de düşüncesinin diyalektik süreci ile bu tarife yaklaşmış ancak idealist savruluşuyla da ayrılmıştır. Dinsel bir sürü sözü sıraladığı bir bölümde şu ilginç satırlara da rastlarız: “Hayvan gereksinimlerinin doyumu için kullandığı şeyleri dolaysızca bulur; buna karşı insan gereksinimlerini doyuran araçlarla kendi ürettiği ve biçimlendirdiği şeyler olarak ilişkedir. Böylece bu dışsallıkta bile insan kendi kendisi ile ilişkedir.”³⁷

Elbette Hegel için bu ilişki **insanların varoluşlarının toplumsal üretimi** içinde oluşmuş, insanlığın varoluşuna ait bir nesnel pratik etkinliğin ilişkisi değildir, bilincin halleri arasında bir geçişin ilişkisidir. Ancak, Hegel’in düşüncesinin bu hali bile, edilgin bir algının, dışındaki dünyaya salt bakarak, tamamen nesnelere ait nitelikleri duyumsaması temelindeki yaklaşımlardan ilericidir.

Ollman, algının pasif bir süreç olmadığını, etkin bir pratik varoluşsal etkinliğin

34 a.g.y., s. 147.

35 a.g.y., s. 178.

36 Lenin, *Felsefe Defterleri*, çev. Attila Tokatlı, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1976, s. 155.

37 Hegel, *Mantık Bilimi*, s. 90.

sonucu olduğunu görmediği gibi, algıyı alabildiğine öznelleştirir: “Gerçekte her zaman bilgimiz, deneyimimiz, ruh halimiz, ele aldığımız problem gibi şeylerle ilişkili olarak, algıladıklarımız doğrudan gördüklerimizden daha fazladır.”³⁸ Ollman için, bir duyum, bilinçte olan, deneyimin, bilginin vb. etkisi ile değişerek ve bu deneyim ve bilgilerin kişisel farklılığı ekseninde öznelleşerek algılarımızı oluşturmaktadır. Ollman için **görmek** doğal, teknik bir süreçtir. Gördüğünü algılamak ise, bu teknik verinin, bilincin içinde işlenmesi ile artan, üstelik her işleyen farklı bilinç birikimleri ve felsefi yaklaşımı ile öznel bir değişime uğrattığı bir algılama sürecidir. Ollman için insanal göz ile insanal olmayan göz aynı biçimde görür ama insanal göz bu verileri, bilgisi, deneyimi, duygu durumu ile işleyerek veya seçerek farklılaştırır. Üstelik Marx’ın tanımına göre, toplumsal insanın varoluşunun nesnel etkinliği sürecinde, bilinçli algı haline gelen ve bu nesnelliği ile toplumun tümü için aynı kategorik belirlenimleri taşıyan, algıların birliği, Ollman için geçerli değildir. O, algının ruhsal farklılıklar, kişisel deneyim farkları ve farklı yaklaşımlar ile öznelleşebildiği bir tarif ile metafizik öznel bakışı sergileyen açıklamalar yapar.

Bu noktada, algının hiçbir şekilde öznel yanları olamaz mı sorusuna kısaca değinebiliriz. Biyolojik bir organizmanın, örneğin, temel yaşamsal gereklerinin eksikliği, algıyı etkileyebilir, ancak burada **gerçeğin algısı** üzerinde konuştuğumuz hatırlanırsa, bu tür örneklerdeki yoksunluk durumu ayrıksı bir durumdur. Marx;

Henüz kaba pratik gereksinimin tutsağı bulunan duyunun, ancak sınırlı bir anlamı vardır. Açlıktan ölen insan için yiyeceğin insanal biçimi değil, ama sadece yiyecek olarak soyut varlığı vardır; o pekâlâ en kaba biçim altında bulunabilir ve bu beslenme etkinliğinin hayvansal beslenme etkinliğinden ne bakımdan ayrıldığı söylenemez.

dedikten ve örneklerini çoğalttıktan sonra şöyle söyler: “Demek ki insanal özün nesnelleşmesi kuramsal bakımdan olduğu kadar pratik bakımdan da insan duyusunu insanal kılmak için olduğu kadar insan ve doğanın özünün tüm zenginliğine karşılık düşen insanal duyuyu yaratmak için de zorunludur.”³⁹ Marx için, insanın varoluşunun toplumsal üretimi süreci, insan algısının ve kuramsal olarak nesnelere kavranışının da toplumsal oluşma sürecidir. Algının insan algısı olmaktan çıkıp, biyolojik özlerine dönmesini içeren örnekteki ayrıksı durumlar, Ollman’ın söylediği öznel algı durumlarını haklı çıkarmaz. Tam tersine, Marx, bilinçli algının **bilgimiz, deneyimizi, ruh halimiz, ele aldığımız problem gibi şeylerle ilişkili olarak** değişemeyecek olan, etkin algının ortak zeminini, insanal duyuyu olarak saptar.

Dışımızdaki nesnelüğün duyumsanmasının dışında, bu nesnelüğün, kavramının sınırlarının ihtiyaç duyduğu ayrımların belirlenmesi de Ollman’da, öznel tercihlere

38 Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, s. 166.

39 Marx, *1844 Elyazmaları*, s. 179.

bırakılır:

Hem zaman hem de mekân bağlamında bir şeyin nerede bitip öbür şeyin nerede başladığını bize gösteren kavramsal ayrımlar bir dizi toplumsal ve zihinsel inşadır. Dünyanın ne olduğunun bizim bu ayrımları, sınırları nasıl çizdiğimiz üzerindeki büyük etkisi nasıl olursa olsun, son tahlilde bu sınırları çizenlerin bizzat bizler olduğunu ve farklı kültürlerden ve felsefi geleneklerden gelen insanların bu sınırları farklı farklı çizebileceğini söyleyebiliriz.⁴⁰

Ollman'ın “kavramsal ayırım” dediği kategoriler ya da bilincin biçimleri, onun anlatısına göre son tahlilde insan bilincine ait öznel yapılardır. Algılarımızı, bilinçli algı halinde belirleyen, düşüncelerimizin formlarını salt bilince ait yapılar olmaktan çıkartıp, nesnel zorunluluklar halinde oluşmalarının koşulu olan kategoriler, nesneden kaynaklanan ya da bizim aklımızın nesneye yüklemesinden kaynaklanan yapılar olarak görüldüğünde, bu tek yanlılıkları ile gerçekliği açıklayamazlar: “Formlar (*Denkformen*), ‘muhtevadan seçik ve sadece muhtevaya yüklenmiş formlar’ olarak ele alındıklarında hakikati kucaklayamazlar.”⁴¹ Nesnelliğin algılanmasında değindiğimiz kategoriler, bu nesnelliğin kavramsal oluşumunda ve bunların aktarımında da belirleyici olan mantıksal yapılardır. Ancak, bu mantıksal yapılar salt insanın bilincine ait belirlenimler değildir; “düşünce kategorileri insan için formüller derlemesi değil; doğa kadar insanın da boyun eğdiği yasaların dile gelişidir.”⁴² Kategorilerin salt düşünceye ait kavramsal yapılar olduğu düşüncesi, Marx'ın, Proudhon'da eleştirdiği bakış açısidir:

Üretim ilişkilerinin tarihsel hareketinin ki kategoriler bunun teorik ifadesinden ibarettirler, peşini bıraktığımız an, bu kategorilerin içinde fikirlerden, gerçek ilişkilerden bağımsız kendiliğindenci düşüncelerden başka bir şey görmek istemediğimiz an bu düşüncelerin kaynağını saf aklın hareketine bağlamak zorunda kalırız.⁴³

Kategori üretimi, etkinlikte bulunan insanın bu etkinliği ile uyumlu bir düşünceyi geliştirmesi şeklinde, dışsal idealist bir ilişki şeklinde kurulmamalıdır. İnsanın varoluşunun toplumsal üretiminde, ürünleri ile birlikte, bilincin biçimleri olarak bu ürünlere yansımış, ürünlerde kristalleşmiş kategorileri de ürettiğini unutmamak gerekir. İlyenkov, bunu tüm berraklığı ile şöyle ifade eder:

Marx ve Engels, kendinde dış dünyanın bireye basitçe ve dolaysız olarak tasavvurunda değil, yalnızca onun insan tarafından değiştirilmesi sürecinde sunulduğunu

40 Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, s. 32.

41 Lenin, *Felsefe Defterleri*, s. 76.

42 a.g.y., s. 74.

43 Marx, *Felsefenin Sefaleti*, çev. Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları, 1999, s. 105.

ve hem düşünen insan hem de düşünülen dünyanın tarihin ürünü olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu çerçevede düşüncenin biçimleri, kategoriler de tarihsel olarak kavranmayan duyumsallıktan hareketle yapılan basit soyutlamalar olarak değil, öncelikle toplumsal insanın bilincinde yansıyan duyularla algılanabilen nesnel etkinliğinin evrensel biçimleri olarak anlaşılmıştır. Mantıksal biçimlerin gerçek nesnel karşılığı da birey tarafından tasavvur edilen nesnenin soyut genel hatlarında değil, insanın kendi amaçları doğrultusunda gerçekleştirdiği doğayı dönüştürme etkinliğinin gerçek biçimlerinde görülmüştür.⁴⁴

Ollman'ın, kavramsal ayrımları, düşünsel olarak inşa eden tarifinden oldukça farklı ve doğru bir yaklaşımdır bu.

“Nesnel dünyayı sadece yansıtmakla kalmaz insan bilinci, yaratır aynı zamanda.”⁴⁵ İnsanın, doğayı anlayan kadar onu değiştiren de olduğunu hatırlayarak düşünmemizi önerir Lenin. Ancak, bu iki edimi, yani doğayı anlama ve doğayı dönüştürme edimlerini ayrılıkları içinde ele almak da, bilincin kategorilerini anlamayı imkânsızlaştırır. Diğer canlı varlıklardan farklı olarak insan kendini doğanın doğrudan bir parçası olarak üretmez. İnsan, varoluşsal, genetik, doğal kodlarının ona verdiği yaşamsal etkinliğinin üzerine çıkar. **Varoluşunun toplumsal üretiminde** insan, kendi değişiminin konusu ve ürünü olan bir doğayla karşı karşıyadır. Karşısında bulduğu nesne, insanın emeğinin ürünü olan ve içinden geçtiği bu sürecin izlerini, belirlenimlerini de taşıyan bir nesnedir. Nesnede ayrımsanan kategoriler, bu nedenle nesneyi niteleyen, nesnel belirlenimler olduğu kadar, öznenin eyleminin, bilinç bileşeninin biçimleridir de. Bu şekilde kategoriler, nesne ile nesnenin bilinçteki imgesinin ilişkisinin ilkelerini de oluşturur:

Çok açık ki bilinç yapısının açıklanması, bilincin gerekliliğini yaratan insan etkinliğinin kendine özgü niteliklerinde, etkinliğin nesnel, üretici karakterinde kendisini göstermektedir. Emek etkinliği, kendi yarattığı üründe bir iz bırakır ve orada süreklilik kazanır. Marx'ın deyimiyle burada etkinliğin bir duruk (statik), doğaya geçişi söz konusudur. Bu geçiş, etkinliğin nesnel içeriğinin maddi olarak belirmesi sürecidir ve artık kendisini özneye sunmaktadır; yani algılanan nesnenin bir imgesi biçiminde onun huzuruna çıkmaktadır.⁴⁶

Leontyev için, şeyin gerçekliğinin toplumsal kökeni, şeyin kavramının, toplumsal ilişki ile bağının kökeni, “insanın varoluşunun toplumsal üretiminde” aranmalıdır. Oysa Ollman bu içsel bağıntıyı, bilincin içinde, kişinin doğru bulunduğu felsefenin biçimsel kurallarının uygulanması ile sağlanmaya çalışmaktadır.

Leontyev, bu tarif edilen süreci aklın ürünü olan nesnelere gene akıl tarafından

44 İlyenkov, *Diyalektik Mantık*, s. 202.

45 Lenin, *Felsefe Defterleri*, s. 172.

46 A. N. Leontyev, *Sosyalist İnsan ve Etkinlik*, çev. Kemal Durmaz, Sefa Şimşek, İstanbul: Akış Yayınevi, 1990, s. 58.

anlaşılabilir şeyler olarak görülmesi şeklinde düşünmemek gerektiği konusunda uyarır: “Buradan bilincin, etkinliği denetleyerek ‘bir nesnede cisimleştiği’ ve duyumsal olarak algılanabilen ikinci ‘nesnelleşmiş’ varlığını kazanarak, bilinçli olarak algılanabilir hale geldiği yönlü idealist bir okuma şekline bürünmemelidir.”⁴⁷ Aynı dikkati bilinç ile pratiğin ilişkisinde de göstermek gerekir. Toplumsal insanın nesnel etkinliği, bir etkinlik olarak, eylemi ve bilinci bir arada içerir. Önce düşünen ve sonra eyleyen ya da önce eyleyen ve sonra bilincine eren bir ayrışma söz konusu değildir.

“Düşünce ve düşünce-biçimi ilk başta düşünen varlığa kendi etkinliğinin, belirli ürünler veren biçimleri olarak değil, ürünün kendisinin biçimleri olarak görünür.”⁴⁸ Yanılgıların temeli, bu görüngüye hapsolmaktan kaynaklanır. Bu görüngüyü aştığımızda, kategorileri, bir ürün olan nesneldeki, insan nesnel etkinliğinin, bilinç bileşeninin, **biçimleri** olarak anladığımızda doğru yoldayız demektir. Etkinlik, içinde bulunulan tarihsel bir dönemde ve o dönemin nesnel şartlarında gerçekleştiği için, etkinliğin düşünsel bileşeninin biçimleri olan kategoriler de elbette ki tarihsellerdir. Kategoriler, bilincin, nesnenin üzerinde maddileşen, kristalleşen biçimleridir. Bilincin biçimleri olarak kategoriler, bir yönleri ile nesnenin emek ürünü olmasının nesnel ve pratik etkinlik yönünü içerirken, öte yandan bu etkinlikten ayrılamayacak bilincin, öznel biçimlerini de barındırır. Bu şekilleri ile kategoriler soyut oldukları denli de somutturlar. Bilinç, nesnelere karşısında ve onları anlayan edilgin bir şekilden çok farklı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. “Bilinci, öznel bir ürün olarak nesnel dünya içerisinde insan etkinliği tarafından maddileştirilen temel toplumsal ilişkilerin farklı bir biçimde ortaya konuluşu olarak anlamak”⁴⁹ önemlidir.

Ollman’a eleştirel bakış

Ollman, nesnelliği, gerçekliği anlarken başvurduğu soyutlama etkinliğindeki ayırım çizgilerini oluşturan kategorileri, tamamen özneliğin tercihlerine terk eder. Ollman, nicelik, nitelik, bütün, parça, ayırım, özdeşlik, zaman, uzam, sonlu, sonsuz gibi kategorileri, içsel ilişkiler felsefesinde, soyutlama ve algıda sürekli ve çekincesizce kullanır. Ancak bir kez bile bu kategorilerin nereden geldiğini, onlara nasıl sahip olduğumuzu sormaz. Bu kategorileri kullanır ama onları ya metafizikten devralarak kullandığının ya da salt biçimsel araçlar olarak kullandığının ayırına varmaz.

Ollman, dış dünyanın bilgisi karşısında duran ve salt anlayan bir akılla, nesneye ait insan bilgisinin oluşturulduğunu düşünen bir yaklaşım sergiler. Ollman için diyalektik mantık, nesneliğin gerçek bilgisini sunmaz, sadece **gerçekte ne olduğunun yeterli düzeyde bir açıklamasını** yapabilir.⁵⁰ Bu yeterli düzeyde açıklamanın, gerçekliğin

47 a.g.y., s. 58.

48 İlyenkov, *Diyalektik Mantık*, s. 134.

49 Leontyev, *Sosyalist İnsan ve Etkinlik*, s. 59.

50 Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, s. 238.

kendisi olmayıp sadece bir düzeyi olması ise, ilginçtir ki metafiziğin temel ontolojik iddiasıdır.

Ollman, eleştirdiği, metafizik bakan *ortak duyuşal görüşçülerin* reddettiği gibi, ussal kavramın çelişik birliğini reddetmez görünür ama çelişkiyi kaldırmaya da çalışır. Çelişkiyi ya farklı düzlemlere ya da farklı zamanlara göndererek sorunu çözmeye çalışır. Görünüşte nesne mi, yoksa ilişki mi sorusuna, *ortak duyuşal görüşçülerin* verdiği tek bir cevabın yanlışlığı yerine, “ikisi de” der ama bu iki cevabı farklı zaman ya da farklı düzlemlere göndererek ussal kavramın metafizikçileri rahatsız eden çelişkisinden o da kurtulmaya çalışır. Ollman, çelişkili birlikleri konumlanma noktası farklılıklarına dönüştürerek metafizik çelişkisizliğe ulaşmaya çalışır. Üstelik bunu çelişkiyi içerdiğini düşünerek yapar. Çelişik bir birlik iki ayrı konumlanma noktasının farklı çözümlemesi olur: “Tek bir konumlanma noktasına bağlı kalmak, aslında hem özdeş hem de farklı niteliklere sahip bir ilişkiye yönelik kavrayışımızı onun özdeş ya da yalnızca farklı yanları ile sınırlar.”⁵¹ Ollman için de, tıpkı bir metafizikçi için olduğu gibi, nesne, özdeş ve farklı nitelikleri aynı anda, aynı konumlanma noktasında, aynı kavramsal yapıda içeremez. Böyle bir şey ancak iki ayrı konumlanma noktasından bakışın birleştirilmesi ile oluşmuştur. Bu ayrı yönleri görmek için de ayrı konumlanma noktalarından bakabilmeyi önerir. Ollman için, metafizikçinin hatası, çelişkili bütünü reddetmesi değil, iki konumlanma noktasından bakamayıp, sadece birinden bakma hatası haline getirilmiştir. Marx’ın nesnel ve öznel yanların birliğini çözümleme şekli şu hali almıştır Ollman’da:

Marx gerçekliği nesnel ve öznel koşullar olarak ayırırken önce birincisini sonra da ikincisini bir konumlanma noktası olarak soyutlamak suretiyle alışılmış bir şekilde öznel olarak alınan içindeki nesnel yanları açığa çıkarır veya aynı şekilde nesnel olarak düşünülen şeylerdeki öznel yanları görür. Marx’ın nesnel ve öznel koşulları “aynı koşulların iki ayrı biçimi” olarak görmesini sağlayan şey yukarıda bahsettiğimiz özdeşlik teorisine birlikte bir konumlanma noktasından diğerine geçmesidir.⁵²

Gerçekliğin hem nesnel hem de öznel olamayacağı metafizik tezinin en kibar onaylaması olarak görülebilir bu sözler.

Ollman, nesnellığe hangi kategori ile yaklaşılacağını, mantık içinden, iradi olarak seçer. Ollman’ın Marx’tan yana olduğunu, ancak, onun bu iradi seçimde, Marx’ın yaptığını düşündüğü tercihleri önermesinden anlarız. Bu şekilde, Marksizm bir bilim olmaktan çıkarak, Proudhon’un bile hayal edemeyeceği bir mantık uygulaması haline dönüşür.

Ollman için soyutlama, bütünden, bize ait olan belirlenimler ile bölünen par-

51 a.g.y., s. 123.

52 a.g.y., s. 124.

çalar olduğundan ve bu sınırlar iradi tercihlerle belirlendiğinden, sonuçta ortaya çıkan parça da tamamen öznel olup üstelik yeni soyutlama tercihleri ile değişebilen bir yapı olur. Örneğin *sınıf* tanımınız nesnel bir oluşu değil, sizin belirlediğiniz sınırlarla oluşturulmuş bir soyutlamayı ifade eder. Ollman için sınıfın nesnellliğini, zorunluluğunu ortaya koyacak kategoriler tartışma dışı olduğu için, onun için sınıf, her zaman soyut bir kavramdır. Ayrıca bu soyut sınıf kavramı yeni öznel tercihler ile yeni boyutlar veya yeni tanımlar alabilir. Ollman için, sınıf kavramında bir değişim olsa bile bu değişim nesnenin hareketine değil sizin öznel soyutlama tercihlerinize yaslanır: “Bir kişinin hangi sınıfa dâhil olduğu ve hatta bir toplumdaki sınıfların sayısı da yine Marx’ın sınırları nasıl çizdiğiyle ilişkilidir.”⁵³ Biraz ileride “Marx’ın çalışmalarında... sınıfı belirlemede ise egemen üretim tarzı ile kurulan ilişki ölçütünün daha önemli olduğunu yadsıyor değiliz”⁵⁴ dedikten hemen sonra da şu çıkar karşımıza:

Çünkü Marx’ın sınıfı soyutlarkenki esnekliği yeterince açıktır... sorulması gereken asıl soru şudur: Marx’ın genel olarak ‘sınıf’ kavramını ve herhangi bir sınıf için belirli bir isim kullandığı yerlerde bu kavramların kimlere göndermede bulunduğunu ve Marx’ın bir grubu veya kimseyi neden bu şekilde adlandırdığını biliyor muyuz?⁵⁵

Ollman burada sınıf kavramının tarih içinde değişimini takip etme niyeti ile hareket ediyor olabilir. Sorun sınıf kavramının içeriğinin değişip değişmediği ve hatta Marx’ın sınıf kavramının doğru olup olmaması değildir, asıl büyük sorun Ollman’ın sınıf kavramını tipik bir metafizikçi gibi, ampirik bir soyutlama olarak görüyor olmasıdır. Üstelik bir de soyutlama için kullanılan ampirik belirlenimleri öznel süreçlerle tarif etmesidir. Ollman için sınıf, önündeki nesnel bütünlüğün içinden, kim bilir hangi soyutlama belirlenimleri ile ve hangi esneklikle sınırları çizilip alınmış bir soyut genellemedir. Sınıfın ekonomi politik bir kategori olması ve kategorilerin öznel olduğu denli, nesnel zorunluluk olarak varlığı ve kategorilerin, toplumsal insanın etkinliğinin bilinç biçimleri olması, Ollman için bir şey ifade etmez. Ollman için sınıf, öznel tercihler içinde yapılmış bir soyutlamanın ürünü ve öznel tercih değişimleri ile yeniden soyutlanabilen bir genellemedir. Ollman’ın Marksist olduğu iddiasındaki yaklaşımının yarattığı fark ise, onun Marx’ın yaptığını sandığı soyutlama şeklini önermesinden öteye gitmez.

Ollman, soyutlama yapmak için gereksindiği “uygulamaları” üç görünümde ifade eder: “soyutlama sürecinin temelinde yatan sınır belirlemeye ve mercek altına almaya yönelik uygulamalar farklı ama birbiriyle yakından ilişkili üç görünüme sahip

53 a.g.y., s. 83.

54 a.g.y., s. 84.

55 a.g.y., s. 85.

olacak şekilde eşzamanlı olarak tezahür ederler. Bu görünümün kapsam, genellik düzeyi ve konumlanma noktası ile ilgilidir.”⁵⁶ Soyutlama için gereksinilen kategoriler, Ollman için görünmez kaldıklarından, o da soyut, **keyfi**, **yapay** uygulamalar öne sürmek durumunda kalır. Soyutlama sürecinin gereksindiği kategoriler, maddileşmiş belirlenimler, Ollman için nesnel olarak var olmadığından, o da nesnel ayrımları belirlerken, öznel ve soyut uygulamalar üretmek zorunda kalmaktadır. Aslında Ollman da durumun farkındadır. İçsel ilişkiler felsefesine gelebilecek eleştirileri tartıştı ve bunlara karşı savunular ürettiği birkaç satırına bakarsak bu farkındalığı görebiliriz:

Bazı eleştirilerde belirtildiği gibi içsel ilişkiler felsefesi herhangi bir sorunun sonsuza kadar incelenmesi değildir. (Sınırların yapay olduğunu söylemek onların varlığını yadsımak değildir...) Konulan sınırların keyfi olduğu anlamına da gelmez bu felsefe. (Marx’ın veya bir başkasının soyutlamalarının karakterini gerçekten de etkileyen şeyin ne olduğu ayrı bir sorudur.) Gerçeklikte mevcut önemli nesnel ayrımları belirleyemeyeceğimiz bu ayrımlar üzerinden çalışma yürütemeyeceğimiz anlamına da gelmez.⁵⁷

Ollman, soyutlamanın yaslandığı nesnel, maddi kategorilerden ve bu kategorilerin, insan iradesi ve tercihleri dışında nasıl oluştuğundan bahsetmediği müddetçe, eleştirilerdeki yapaylık, keyfilik vb. saptamaları doğru olmaya devam edecektir. Ollman’ın bu satırları, eleştirilere cevap anlamında bir şey söylemese de en azından önerdiği yöntemin yarattığı öznel metafizik çıkmazların bir serimi niteliğindedir. Ancak bu serim, Ollman’a bu öznel süreci sorgulatmaya yetmez. Tersine, bu öznel sürecin cazibesine kapılan Ollman, kategorilerin iradi tercihler olarak seçilebileceği sanısının, her tartışmaya çözüm sunan bir yaklaşım olabileceği yanılığına da kapılır. Marksizm içi tartışmaların tamamına, soyutlama tarzları içinde çözümler sunabileceğini düşünür. Marksizm içi tartışmalardan biri olan dönüşüm sorunu, soyutlamanın **genellik düzeyi** tarzının içinde çözümlenebilir olarak görünür Ollman’a. Bu önerilen çözüm, tartışan tarafların birinin yanında yer almak ya da taraflar dışı bir çözüm önermek olarak oluşmaz. Tarafların her ikisinin de haklı olduğu, yalnız genellik düzeyleri farkını göremedikleri için birbirleriyle çelişir durumda kaldıklarını söyler Ollman. Ollman’a göre aynı şekilde, Miliband ile Poulantzas arası kapitalist devletin karakteri üzerine yaptıkları tartışmada da, ikisi de haklı olup, sadece soyutlamanın farklı **konumlanma noktalarını** kullandıklarından ayrılmaktadırlar. Mattick ile Baran, Sweezy tartışması ya da Brenner ile Wallerstein, ya da Mepham ile Marcuse, ya da Althusser’in tartışmaları, hepsi de **soyutlamanın kapsam, konumlanma, genellik düzeyi**⁵⁸ farklarından kaynaklanan ve herkesin haklı

56 a.g.y., s. 72.

57 a.g.y., s. 68.

58 Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, s.131-134.

olduğu tartışmalardır. Yalnızca gerçekliğe farklı **kapsam**, farklı **konum** ya da farklı **genellik düzlemlerinden** bakmışlardır o kadar. Ollman diyalektik için çıktığı yolda ulaştığı özneliğin bedelini tek başına ödememek için herkesi bu öznelik sofrasına çağırmaktadır aslında.

Ollman'ın, yukarıda değindiğimiz, nesnel gerçeği öznel bir bakışın keyfi algılamasına çeviren, üç uygulama noktası gibi, diyalektiğin içinde önemli bir yeri olduğuna inandığı “perspektifsel ögesi” de, nesnel gerçekliği öznel parçalara böler. Bu şekilde bölünmüş gerçeklik de, gerçeklik olma vasfını kaybeder:

Perspektifsel öge, yani şeylerin ona bakan kişilerin kim olduğuna göre farklı görülebileceğini kabul etmek, diyalektik düşüncede çok önemli bir rol oynar. Bu demek değildir ki gerçekliği değişik konumlanma noktalarından görmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan farklı kanaatlerin her biri eşit değere sahiptir. Doğayı dönüştürme sürecinin bizzat içinde olan işçiler, sistemin sürekli gelişim içinde olma özelliğini daha iyi görebilecekleri ve anlamlandırabilecekleri bir konumda bulunmanın ayrıcalığını taşırlar. Kapitalizmin evrimiyle özel olarak ilgilenen Marx'ın da benimsemeye çalıştığı konum, konumlanma noktası budur.⁵⁹

Şeylerin gerçekliklerinin, bakanın konumuna, tercihinine, özel olarak ilgilendiği konuya göre farklı tarifledebileceği anlayışı ulaşılabilecek son öznel noktadır. Üstelik şeylere, değişik konumlanma noktalarından bakışın sonunda ulaşılan bu çoklu gerçeklikte, hangi gerçeğin doğru hangisinin yanlış olduğunu söylemek de mümkün değildir. Ollman ancak, hangi gerçeğin daha iyi bir gerçek olduğu yönlü, kişisel bir tercih kullanabilmektedir. O da, gerçekliğe yönelik tercihini, işçi sınıfının gördüğü şekildeki gerçekler yönünden kullanmakla tarafını belli ettiğini düşünür. Gerçeğin her bakanın konumlanma noktasına göre farklı olabileceğini diyalektiğin önemli noktası olarak görmek, Ollman'ın diyalektikle dansı olsa gerektir.

Ollman'ın takibi ve yukarıdaki tarzda örneklerin çoğaltılması mümkün ama yararsız olacaktır. Ollman'ın Marksizmin diyalektik yöntemini açıklamak için çıktığı bu yol, ne yazık ki utangaç bir metafizik ve sınırsız bir öznelcilik olarak şekillenmektedir.

59 a.g.y., s. 36.